

Тетяна Пастушенко,
к.і.н., ст.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, tetiana_p@ukr.net

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В ТАБОРАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У роки Другої світової війни у полон до нацистської Німеччини потрапило понад 5 млн червоноармійців, половина з них загинула від голоду та хвороб. Ті, що вижили, стали об'єктом експлуатації в інтересах воєнної економіки Третього райху. Тема працевикористання радянських військовополонених перебуває певною мірою на периферії історичних досліджень про примусову працю в гітлерівській Німеччині. Лише з кінця 1970-х років з'явилися перші наукові монографії, у яких, в комплексі загальної проблематики радянських військовополонених, висвітлювалися і питання їх примусового працевикористання. Система військового полону Вермахту на окупованій нацистами території України до цього часу взагалі не ставала об'єктом наукового дослідження. У статті представлений огляд сучасної української, німецької, англомовної й російськомовної історіографії про радянських військовополонених та вказано перспективні напрямки наукового пошуку. Описаний у статті комплекс архівних фондів в Україні та Німеччині, дає можливість зорієнтуватися і розробити власний напрямок досліджень. Найбільш перспективним напрямком досліджень примусової праці радянських військовополонених в Україні є вивчення історії окремих таборів і робочих команд, індивідуальних біографій колишніх полонених.

Ключові слова: *Друга світова війна, радянські військовополонені, примусова праця, Третій райх, історія України у Другій світовій війні.*

Тема працевикористання радянських військовополонених в економіці Третього райху перебуває певною мірою на периферії історичних досліджень про примусову працю в гітлерівській Німеччині. Більшість робіт присвячені висвітленню загального контексту долі радянських військовополонених, примусовій праці євреїв, в'язнів концтаборів та цивільних робітників. Певною мірою таку ситуацію пояснює той факт, що, у світлі

гуманітарних виплат урядів ФРН та Австрії колишнім жертвам нацизму та виключення з числа претендентів на кошти колишніх радянських військовополонених, це питання набуло політичного звучання і не отримало такої потужної фінансової підтримки, як дослідження інших категорій рабської та примусової праці. Разом з тим, історіографія, присвячена системі німецького військового полону, нині налічує десятки солідних монографій. У історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися переважно у вигляді мета-оповіді. Увага істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, умовах їх утримання на території Третього райху, функціонуванні табірної системи¹. У німецькій історіографії, яка налічує зараз найбільшу кількість ґрунтовних досліджень цієї тематики², основна увага прикута до двох проблем: а) з'ясування ступеня відповідальності Вермахту в загибелі мільйонів полонених червоноармійців; б) функціонування таборів «для росіян» на території Райху. Безпосередньо питання використання праці військовополонених у загальному комплексі залучення іноземців у військовій економіці Райху вперше підняв у своїх дослідженнях Християн Штрайт. Цю тему продовжили у своїх ґрунтовних дослідженнях Ганс Пфальман та Ульріх Герберт, які зосередили увагу на специфіці становища полонених з СРСР порівняно з іншими категоріями військових бранців³. До узагальнюючих робіт на цю тематику також належить монографія Марка Шпюрера «Примусова праця під свастикою. Іноземні

¹ *Dallin, A. J.* German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. — New York: St. Martin's Press, 1957. — 695 p.; *Reitlinger, Gerald.* The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia, London: Greenwood Pub Group, 1975 — 459 p.

² *Streim, A.* Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. — Heidelberg, Karlsruhe, 1981; *Müller, R-D.* Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeiten im der besetzten Sowjetunion // Н. Heer, К. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. — Hamburg, 1995. — S. 92–103; *Otto, R.* Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. — München, 1998; *Rüdiger, O.* Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9/2. München, 2005. — S. 749; *Otto, R., Keller, R., Nagel J.* Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte — 4/2008. — S. 588–589; *Streit, Ch.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Verlag J.H.W. Dietz. Nachf., Bonn 1997. Переклад на російську мову: Штрайт К. «ОНИ НАМ НЕ ТОВАРИЩИ...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И. Дьяконова, предисл. и ред. И. Настенко. — М., 2009.

³ *Pfahmann, H.* Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 — Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsges., 1968. — 238 S.; *Herbert, U.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Bonn: Dietz, 1999. — 589 S.

цивільні, військовополонені, в'язні концтаборів в економіці Третього райху та окупованих краях (1939–1945)»⁴.

Повсякдення таборів робочих команд, ставлення до військовополонених з боку керівників Вермахту та місцевого німецького населення дуже мало вивчене. Лише незначна кількість авторів ставлять подібні питання у центр власного дослідження⁵. Завдяки віднайденим щоденникам комендантів таборів в радянських військовополонених на окупованих Східних територіях Християну Гартману вдалося з'ясувати, які мотиви переважали у ставленні до полонених з німецького боку і як реагували «низові інстанції» на завдання «згори». Він окреслив можливі рамки дії та манеру поведінки представників Вермахту у межах табору⁶. У рамках історії окремих таборів для військовополонених, або як їх називали «Russenlager» (табір для росіян), оповідається і про організацію працевикористання бранців. Це дослідження про шталаг 326 Зенне у землі Північний Рейн-Вестфалія і про шталаг 304 «Цайтхайн» у Саксонії⁷. Питанням організації працевикористання радянських військовополонених присвячена книга Рольфа Келлера «Радянські військовополонені у Третьому райху 1941–1942 рр.», написана на матеріалах таборів, розташованих у Нижній Саксонії⁸. Автор детально описує суперечність нацистського законодавства щодо працевикористання радянських військовополонених на території Райху із міжнародними правовими актами, механізми

⁴ *Spoerer, Mark.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1938–1945. Stuttgart/München 2001. — 332 S.

⁵ *Nagel, J., Osterloh, J.* Wachmannschaften in Lagern für sowjetische Kriegsgefangene (1941–1945). Eine Annäherung // Gerlach Ch. (Hrsg.) «Durchschnittstätter» — Handeln und Motivation. — Berlin, 2000, S. 73–93; *Speckner H.* Widerstand im Soldatenalltag. Die Wachmannschaft in den Kriegsgefangenenlagern der «Ostmark» // Karner Stefan und Duffek Karl (Hrsg.) Widerstand in Österreich 1938–1945. Die Beiträge der Parlaments-Enquete 2005. — Graz/Wien, 2007. — S. 145–163.

⁶ *Hartmann, Christian.* Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa» — Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, Heft 1/2001, S. 97–158.

⁷ *Hüser, K., Otto, R.* Das Stammlager 326 (VI K) Senne. 1941–1945. Sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des nationalsozialistischen Weltanschauungskriegs. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld 1992. — 318 S.; Gedenkbuch Zeithain für sowjetische Kriegsgefangene, Bd. 1. Das Kriegsgefangenenlager Zeithain — Vom «Russenlager» zur Gedenkstätte, Stiftung Sächsische Gedenkstätten (Hrsg.), Dresden, 2005. — 171 S.

⁸ *Keller, R.* Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen. — Göttingen: Wallstein Verlag, 2011. — 511 S.; *Keller, R., Silke, P.* (Hrsg.): Sowjetische Kriegsgefangene im Arbeitseinsatz 1941–1945: Dokumente zu den Lebens- und Arbeitsbedingungen in Norddeutschland. Göttingen, 2013.

ухвалення рішень у середовищі нацистського керівництва, реконструюють специфіку утримання червоноармійців у різних таборах і табірних командах Нижньої Саксонії. Узагальнюючий характер мають дослідження Дмитра Стратієвського, члена громадської організації КОНТАКТЫ-КОНТАКТЕ, який у власних монографіях, а також тематичній виставці розповідає про становище радянських військовополонених у Німеччині та їх повоєнну долю в СРСР⁹.

Цілий комплекс питань, пов'язаних з перебуванням радянських військовополонених на окупованих землях СРСР у підпорядкуванні структур Верховного головнокомандування сухопутних військ Німеччини (статистика втрат, історія армійських, стаціонарних, пересильних таборів, контакти з місцевим населенням, служба в допоміжних підрозділах Вермахту і поліції тощо), належить до маловивчених. Винятком є невелика за обсягом дипломна робота Християна Мьолера про стаціонарний табір військовополонених 305 у Кіровограді¹⁰. Особливості табірної системи та працевикористання військовополонених у тилкових районах Вермахту на східному фронті дослідив у своїй узагальнюючій роботі Дітер Поль¹¹. Безпосередньо проблемі примусової праці полонених у прифронтовій зоні німецької армії присвячена стаття Карстена Лінне¹². Через брак джерел саме про табори на території України автор зосередився на описі ситуації в таборах, розміщених на території Білорусії та Росії.

Пострадянські російськомовні дослідження продовжують мати загальний характер, описують ситуації, які склалися в таборах на території Райху, і не зосереджують увагу на питаннях функціонування системи німецького військового полону на окупованих територіях, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення¹³. Більш активно розвиваються сту-

⁹ *Stratievski, D.* Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland 1941–1945 und ihre Rückkehr in die Sowjetunion., Berlin: Osteuropa-Verlag, 2008. — 296 S.; *Stratievski, D.* Sowjetische Soldaten in deutscher Kriegsgefangenschaft. Menschenschicksale in Selbstzeugnissen. — Berlin: Anthea-Verlag, 2015. — 572 S.; Плен и возвращение. Советские военнопленные в Германии 1941–1945 гг.: каталог выставки. — Москва, 2014. — 124 с.

¹⁰ *Möller, C.* Massensterben und Massenvernichtung — Das Stalag 305 in der Ukraine 1941–1944. — Magisterarbeit: Schulenburg-Leine, 2001. — 53 S.

¹¹ *Pohl, D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — München. — 2008.

¹² *Linne, K.* Die Arbeitskraft sämtlicher Kriegsgefangenen ist rücksichtslos auszubeuten: Die Zwangsarbeit sowjetischer Kriegsgefangener für die Wehrmacht im Osten // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas — № 34 (2006). — Sitz Stuttgart/Germany. — S. 190–206.

¹³ *Яковлев А.* По мощам и елей. — М.: Евразия, 1995. — 192 с.; *Ерин М. Е.* Советские военнопленные в нацистской Германии 1941–1945 гг. Проблемы исследования. — Ярославль, 2005. — 178 с.; *Ерин М. Е., Хольный Г. Л.* Трагедия советских

дії про політику радянського керівництва стосовно полонених червоноармійців та їх повоєнної долі¹⁴.

Український аспект у проблематиці радянських військовополонених тривалий час майже не виділявся й відповідно не вивчався ні радянськими, ні західними істориками. Праці українських вчених на цю тему ґрунтуються на досить обмеженому джерельному матеріалі й мають переважно оглядовий характер¹⁵. Інформація про кількість військовополонених на території України та дислокацію відповідних таборів міститься в «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)»¹⁶, підготовленому на основі комплексу документів із архівів України, Російської Федерації та Німеччини. Результати вивчення історії окремих шталагів, здійснені вітчизняними істориками та краєзнавцями, вказують на ефективний шлях студіювання цієї теми¹⁷.

военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941–1945 гг.). — Ярославль, 2000; *Шнеер А.* Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. — М., 2005.

¹⁴ *Толстой Н.* Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1988. — Т. 7. — 530 с.; *Дуглас И. А., Черон Ф. Я.* Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1994. — Т. 11. — 433 с.; *Арзамаскин Ю. А.* Репатриация советских и иностранных граждан в 1944–1953 гг.: военно-исторический аспект. — М., 1999. — 248 с.; *Земсков В. Н.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2-я. — Москва, 2004. — С. 331–358; *Дембицкий Н. П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. Кн. 2. — М., 2004. — С. 232–263; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва, 2002. — 896 с.; *Goeken-Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen: Klartext-Verlag, 2006. — 573 S.

¹⁵ *Коваль М. В.* Радянські військовополонені — шлак війни // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 196–218; *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. — К., 2002. — 128 с.; Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної конференції 2–4 червня 2006 р. — К., 2008. — 336 с.; *Заболотний О. М.* Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.: автореф. дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук (07.00.01 — історія України) / О. М. Заболотний; наук. кер. Г. Д. Казьмирчук. — Переяслав-Хм.: ЛОГОС, 2012. — 19 с.

¹⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944 / Упор. Дубик М. — К., 2000. — 304 с.

¹⁷ *Кондратюк А. В.* Ми гинули, щоб не загинути: свідчення, спогади, роздуми [про долі полонених офіцерів у таборі «Норд 365 офлаг»]. — Луцьк, 2004. — 118 с.; *Кондратюк А.* «Норд 365 офлаг бореться». — Луцьк, 1995; *Евстафьева Т.* Сырецкий концентрационный лагерь // Бабий яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. — К., 2004. — С. 171–187; *Папакін А.* Українці — в'язні концтабору Флоссенбюрг (1940–1945) //

Починаючи з 1990-х років на пострадянському просторі стали публікувати документи із раніше засекречених фондів і архівів спецслужб¹⁸. Відомості про працевикористання військовополонених на окупованих Вермахтом територіях є у декількох документальних збірниках, які вийшли в Україні, Білорусі та Німеччині і дають можливість суттєво розширити джерельну базу дослідників¹⁹.

У цей самий час на пострадянському просторі активно стали друкуватися рукописи колишніх бранців, написані для рідних, які десятки років пролежали «в шухлядах», чекаючи «кращих» часів²⁰. Частина документів особового походження з'явилася завдяки ініціативі різних громадських організацій, як КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ, Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, та окремих дослідників²¹. У видав-

Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відп. ред. Л. В. Легасова. — К., 2011. — С. 433–437; *Берковський В.* Нацистські табори для військовополонених у м. Славуті (1941–1944 роки) // *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення.* — К., 2011. — С. 29–50.

¹⁸ Бабий Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 12. — С. 53–62; Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. — *Иерусалим, 1991.* — С. 136–164; *Мартыненко Б. А.* Трагедия Бабьего Яра: рассекреченные документы свидетельствуют // *Die Shoah von Babij Jar.* — S. 361–374; Київський процес. Документи і матеріали. — К., 1995; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. — К., 2002; Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / О. Є. Лисенко (відп. ред.), Т. В. Вронська (упоряд.). — К.; Л., 2003. — 528 с.; Военнопленные (Kriegsgefangene), 1941–1956 / Автор-упор. Черноглазова Р. А. — Минск, 2003 — 472 с.

¹⁹ Бабий яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий. — К., 2004; *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення.* — К., 2011.

²⁰ Unter den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945 / Hg. B. Stelzl-Marx. Horn; Waidhofen/Thaya, 2003 — 272 s.; *Худяков Ф. Ф.* Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с.; *Хотячук Ф.* Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; *Котляр Л. І.* Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011. — 352 с.; *Будник Д., Капер Я.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. — Konstanz, 1993; *Трубаков З.* Тайна Бабьего Яра. — Тель-Авив, 1997. (Интернет-версия: http://www.geocities.com/svr_2000svr_us/bkv/)

²¹ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006. Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin 2007. (Erster

ництві Російської політичної енциклопедії друкуються рукописи військовополонених в окремій серії «Людина на узбіччі війни»²². Також спогади колишніх полонених червоноармійців можна знайти на спеціалізованих Інтернет-сайтах та різноманітних форумах²³.

Відсутність докладних досліджень працевикористання радянських військовополонених на території України можна пояснити станом джерельного матеріалу. Більшість документів знаходяться у архівах Німеччини, до того ж часто це фрагментарні колекції, які не дають можливості реконструювати процеси ухвалення рішень й систему працевикористання повністю за весь період війни. Не збереглися архіви окремих табірних команд шталагів та дулагів, які діяли в Україні. Не збереглися документи служби у справах військовополонених при загальному управлінні Верховного головнокомандування Вермахту. Маємо лише окремі звіти за 1941 і 1942 рр. командуючого Вермахту в Україні, відсутні фонди начальника у справах військовополонених при командуючих тилових районів армій, які діяли в Україні. Документи про використання праці військовополонених окремих армій та дивізій також досить фрагментарні.

В українських архівах представляють інтерес для вивчення означеної теми фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та Управління України: колекція «КМФ-8», «Райхкомісаріат Україна» та «Айнзацштаб Райхляйтера А. Розенберга», які містять документи Вермахту. Колекції матеріалів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни та Надзвичайної державної комісії, розподілені у різних фондах централь-

Sammelband in deutscher Sprache). — 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. — К., 2009. — 370 с.

²² Левинский Д. Мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П. М. Поляна. Послесл. Ф. М. Солодовника. — М.: Новое издательство, 2005. — 344 с.; Астахов П. Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского зэка. — М., 2005 — 464 с.; Анвар С. Кровоточит моя память. Из записок студентки-медики. — М., 2005. — 208 с.; Полян П., Поболь П. «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; Солоухина-Заседателева Р., Карнов Н. [сост. П. М. Полян, Н. Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter. — М., 2008. — 272 с.; Полян П., Поболь П. Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать. — М., 2010. — 381 с.; Тутов В. С., Малофеев А. С. Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста. — М., 2010. — 304 с.; Чиров Д. Средь без вести пропавши. — М., 2010. — 367 с.

²³ Наприклад, спогади Апель Ю. Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) розташовані на сайті: http://alexander-apel.narod.ru/library/dohodyaga/pavel_polian.htm; Інтернет-видання «Хай-вей» розмістило на сайті записи Наталії Бизової (Безсонової) про її батька «В лабіринтах фашистського пекла». <http://h.ua/story/104204>

них та обласних архівів, містять, у першу чергу спогади очевидців, колишніх військовополонених, зібрані у перші повоєнні роки. Третю групу документів в українських архівах представляють архівно-кримінальні справи на поліцейських, охоронців таборів для військовополонених і учасників воєнізованих підрозділів Вермахту, які містять інформацію і про організацію примусової праці бранців.

Історики з різних країн світу вже понад півстоліття працюють над дослідженням проблеми радянських військовополонених у роки Другої світової війни. Але залишається ще чимало «білих плям», зокрема система німецького військового полону в Україні. Обираючи для дослідження тему працевикористання радянських військовополонених доведеться реконструювати картину із різних комплексів джерел, як офіційної документації Вермахту, радянських спецслужб, так і документів особового походження. Ця тема вимагає ґрунтовних знань організації та функціонування системи німецького військового полону і працевикористання іноземців у Третньому райху, специфіки діяльності радянських спецслужб і формування архівних фондів про нацистську окупацію після війни.

REFERENCES

Arzamaskin, Yu. (1999). *Repatriatsiya sovetskikh i inostrannykh grazhdan v 1944–1953 gg.: voenno-istoricheskii aspekt*. Moscow. [in Russian].

Berkovski, V. (2011). Nacysts`ki tabory dlya vijskovopolonenykh u Slavuti (1941–1944). Berkovski, V., Legasova, L. (Ed.). *Istoriya velykykh strazhdan. Nacysts`ki tabory dlya radyans`kykh vijs`kovopolonenykh u Slavuti na Khmel`nychyni: doslidzhennya, dokumenty, svidchennya*, (pp. 29–50). Kyiv. [in Ukrainian].

Dallin, A. (1957). *German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies*. New York: St. Martin's Press.

Dembitskiy, N. (2004). Sudba plennykh. *Voyna i obschestvo, 1941–1945* (pp. 232–263). Moscow: ROSSPEN. [in Russian].

Dubyk, M. (Comps.). (2000). Dovidnyk pro tabory, tyurmy ta getto na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny (1941–1944). Kyiv. [in Ukrainian and German].

Duglas, I., Cheron, F. (1994). Vyicherknutyie iz pamyati. *Sovetskie voennoplennyye mezhdru Gitlerom i Stalinyim. Issledovaniya noveyshey russoy istorii*, Paris, (11). [in Russian].

Erin, M., Holnyiy, G. (2000). Tragediya sovetskikh voennoplennykh (istoriya shtalaga 326 (VI K) Zenne, 1941–1945 gg»). Yaroslavl: YarGU. [online] Available at: http://militera.lib.ru/research/erin_holny/index.html [Accessed 29 Mai. 2016] [in Russian].

Erin, M. (2005). *Sovetskie voennoplennyye v natsistskoy Germanii 1941–1945. Problemnyi issledovaniya*. Yaroslavl: YarGU. [online] Available at: http://militera.lib.ru/research/erin_me01/index.html [Accessed 29 Mai. 2016] [in Russian].

Goeken-Haidl, U. (2006). *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg*. Essen: Klartext-Verlag. [in German].

Hartmann, Ch. (2001). Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa» — Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, (1), 97–158. [in German].

Herbert, U. (1999). *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz. [in German].

Hüser, K., Otto, R. (1992). *Das Stammlager 326 (VI K) Senne. 1941–1945. Sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des nationalsozialistischen Weltanschauungskriegs*. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte. [in German].

Keller, R. (2011). *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen*. Göttingen: Wallstein Verlag. [in German].

Keller, R., Silke P. (Ed.). (2013). *Sowjetische Kriegsgefangene im Arbeitseinsatz 1941–1945: Dokumente zu den Lebens- und Arbeitsbedingungen in Norddeutschland*. Göttingen: Wallstein Verlag. [in German].

Kondratyuk A. (2004). My gynuly, shhob ne zagynuty: svidchennya, spogady, rozdumy. (Pro doli polonenyh oficeriv u tabori «Nord 365 oflag»). Lucz`k. [in Ukrainian].

Kontakte-Kontakty e.V. (Ed.) (2007). *Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006*. Berlin. [in German].

Korol, V. (2002). *Tragediya vijs`kovopolonenykh na okupovanij terytoriyi Ukrayiny v 1941–1944 rokax*. Kyiv: Akademia. [in Ukrainian].

Koval, M. (1999). Radyanski vijs`kovopoloneni — shlak viyny. In: *Ukraina v Drugiy svitoviy i Velykiy Vitchiznyaniy viynah (1939–1945)*. Kyiv: Alternatyvy, 196–218. [in Ukrainian].

Linne, K. (2006). «Die Arbeitskraft sämtlicher Kriegsgefangenen ist rücksichtslos auszubeuten»: Die Zwangsarbeit sowjetischer Kriegsgefangener für die Wehrmacht im Osten. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, (34), 190–206. [in German].

Linne, K. (2010). Hunger und Kannibalismus bei sowjetischen Kriegsgefangenen im Zweiten Weltkrieg. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 58 (3), 242–262. [in German].

Möller, C. (2001). Massensterben und Massenvernichtung — Das Stalag 305 in der Ukraine 1941–1944. Master's thesis (Historisches Seminar). Gottfried Wilhelm Leibniz Universität Hannover. [in German].

Müller, R-D. (1995). Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeiten im der besetzten Sowjetunion. In Heer, H. Naumann K. (Ed.), *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*. (pp. 92–103). Hamburg: Hamburger Edition. [in German].

Nachmanovych, V., Evstafieva, T. (Ed.). (2004). *Babiy yar: chelovek, vlast, istoriya. Dokumenty i materialy*. Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobyitiy. Kyiv: Vneshtorgizdat. [in Ukrainian]

Nagel, J., Osterloh, J. (2000). Wachmannschaften in Lagern für sowjetische Kriegsgefangene (1941–1945). Eine Annäherung. In Gerlach, Ch. (Ed.) *«Durchschnittsalter» — Handeln und Motivation*. (pp. 73–93). Berlin. [in German].

Otto, R., Keller, R., Nagel, J. (2008). Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, (4), 588–589. [in German].

Otto, R. (1998). *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*. München: Oldenbourg Verlag. [in German].

Papakin, A. (2011). Ukrayinci — v'yazni konc'taboru Flossenbyurg (1940–1945). Abstracts of Papers'10: *Ukrayina u Drugij svitovij vijni: dzherela ta interpretaciyi (do 65-richchya Velykoyi Peremogy)*. (pp. 433–437). Kyiv. [in Ukrainian].

Pastushenko, T., Shevchenko, M. (Ed.). (2009). *Ukrainski viazni konts'taboru Mauthausen: Spohady tykh, khto vyzhyv*. Kyiv: Oleny Teligy. [in Ukrainian].

Pfahlmann, H. (1968). *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*. Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsges. [in German].

Pohl, D. (2008). *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. München: Oldenbourg. [in German].

Polyan, P. (2002). *Zherty dvuh diktatur: Zhizn, trud, unizheniya i smert sovetskikh voennoplennykh i ostarbayterov na chuzhbine i na rodine*. Moscow: Vash vybor. [in Russian].

Reitlinger, G. (1975). *The House built on Sand, the conflicts of German policy in Russia*. London: Greenwood Pub Group. [in English].

Rüdiger, O. (2005). Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/2. München: Deutsche Verlags-Anstalt. [in German].

Šneiers, Ā. (2005). Plen. Sovetskie voennoplennyye v Germanii, 1941–1945. Moscow: ostyi kulturyi / Gesharim. [online] Available at:

<http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/> [Accessed 29 Mai. 2016] [in Russian].

Speckner, H. (2007). Widerstand im Soldatenalltag. Die Wachmannschaft in den Kriegsgefangenenlagern der «Ostmark». Karner, S., Duffek, K. (Ed.) *Widerstand in Österreich 1938–1945*. Die Beiträge der Parlaments-Enquete 2005. Graz/Wien, 145–163. [in German].

Spoerer, M. (2001). *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1938–1945*. Stuttgart/München: Deutsche Verlags-Anstalt. [in German].

Stelzl-Marx Barbara (Eds.) (2003). Unter den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945. Waidhofen/Thaya. [in German].

Stratievski, D. (2008). *Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland 1941–1945 und ihre Rückkehr in die Sowjetunion*. Berlin: Osteuropa-Verlag. [in German].

Stratievski, D. (2014). Plen i vozvrashchenie. Sovetskie voennoplennyye v Germanii 1941–1945: katalog vystavki. Moscow: OOO «Tipographia «Mospoligraf». [in Russian].

Stratievski, D. (2015). *Sowjetische Soldaten in deutscher Kriegsgefangenschaft. Menschenschicksale in Selbstzeugnissen*. Berlin: Anthea-Verlag. [in German].

Streim, A. (1981). *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation*. Heidelberg: Karlsruhe. [in German].

Streit, C. (1978). *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Dietz: Verlag J.H.W. [in German].

Tolstoy, N. (1977). *Victims of Yalta*. Hodder and Stoughton, London u. a. [in English].

Yakovlev, A. (1995). Po moscham i eley. Moscau: Evraziya. [in Russian].

Zabolotnyi, O. (2012). Stanovyshhe radyans`kykh vijs`kovopolonenykh na terytoriyi Ukrayiny 1941–1944. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). State Institution of Higher Learning «Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University of Pereyaslav-Khmelnysky». [in Ukrainian].

Zemskov, V. (2004). Repatriatsiya peremeschennyih sovetskih grazhdan. *Voyna i obschestvo, 1941–1945* (pp. 331–358). Moscow: ROSSPEN. [in Russian].